

AFRİKA'NIN BÖLGESEL TERÖR SORUNU: BOKO HARAM ÜZERİNE BİR İNCELEME

*Gökhan DUMAN
**İsmet Mert ÇELİK

Öz

Günümüz dünyasında toplumların sık duyduğu ve devletlerin mücadele ettikleri terör; sözlük anlamı olan, ancak ortaya çıktığı toplumun dinamiklerine ve ilgili zaman dilimine göre tanımlanması gereken bir kavramdır. Devletler için birer ulusal sorun olarak ortaya çıkan terör örgütleri, yaptıkları eylemler ile hem militan kazanma hem de adlarını duyurma çabası içindedir. Genellikle hedef ve motivasyonlarının ne olduğuna bakılarak kategorize edilen terör örgütleri, ulusal bir sorun olarak ortaya çıktıktan sonra hedefledikleri devletin bulunduğu bölgeyi de etkileme çabası içerisine girmektedirler. Boko Haram terör örgütü üzerine gerçekleştirilen bu çalışma ile Türkçe literatürdeki kapsamlı kaynak eksikliğinin giderilmesine katkı sunmak amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Boko Haram terör örgütünün kuruluşu, amacı ve yaptıkları eylemler hakkında literatür taramasına dayalı olarak verilecek bilgiler ile örgütün neden Nijerya'da ortaya çıktığı incelenecek ve nasıl bir bölgesel terör sorunu haline geldiği sorusuna yanıt aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nijerya, Boko Haram, Afrika

AFRICA'S REGIONAL TERRORISM PROBLEM: AN ANALYSIS ON BOKO HARAM

Abstract

Terrorism that societies frequently hear, and States fight against, is a concept which has a dictionary meaning, however; should be defined accordingly to the society and timeframe in which it emerged. Terrorist organizations, which hit the surface as national problems for the States, are trying to recruit militants and promote their names with their attacks. Terrorist organizations, which are generally categorized by analyzing their goals and motivations, are attempting to affect the region where the targeted State is located. This study aims to contribute to Turkish literature on the Boko Haram terrorist organization. By explaining the process of Boko Haram's emergence, goals and attacks following questions will be answered; why Boko Haram has emerged in Nigeria and how it has transformed to be a regional problem.

Keywords: Nigeria, Boko Haram, Africa

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, gokhan.duman@idu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7007-3542

** Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, ismertcelik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6967-1297

Giriş

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte birbiri ile sürekli iletişim ve etkileşim içerisinde olan toplumlar; Facebook, Twitter gibi sosyal medya araçları ile birlikte, yaşanan olaylardan anında haberdar olabilir hale gelmiş ve haber iletimi noktasında coğrafi sınırlar kaybolmuş, anlamsız hale gelmiştir. Bu durum göz önüne alındığında terör denilen olgunun sadece belli bir toplumun ya da belli bir ülkenin, daha geniş anlamıyla belli bir coğrafyanın sorunu olma durumu da ortadan kalkmıştır. Coğrafi olarak nerede yaşanır yaşınsın, terör olayları gerçekleştirmelerinin hemen ardından diğer coğrafyalarda da etkisini gösterir olmuştur. Bu durum terör olaylarındaki ana hedefin ne ya da kim olduğu sorusunun yeniden sorulmasına neden olmuş ve bu yeniden sorgulama durumu ister istemez terör kavramının tanımlanmasındaki zorluğu da yeniden gündeme getirmiştir.

Terör kavramının tanımlanmasının zorluğu, uluslararası ilişkiler alanyazınında oldukça kapsamlı bir tartışma konusudur. Kavramın köklü tarihine karşın, sistematik bir kavramsallaşmanın ve buna bağlı olarak kabul edilen ortak bir tanımın eksikliği, alanyazındaki diğer çalışmaların olduğu gibi bu çalışmanın da sınırlılığını oluşturmaktadır. Ancak diğer taraftan belirtilmesi gerekmektedir ki, yapılan tartışmaların büyük oranda batı toplumlarında görülen terör sorunlarını işaret etmesi ve örnek vaka incelemelerinde ilgili coğrafyalara odaklanılmasına karşın bu çalışmanın, Türkçe alanyazınında oldukça sınırlı kapsamda araştırmalara konu olmuş olan Afrika bölgesine odaklanarak Boko Haram terör örgütünü incelemeye alması çalışmanın güçlü yönünü oluşturmaktadır. 21. yüzyılın henüz başlarında Nijerya’da ortaya çıkan ve ilk eylemlerinden bu yana gündemi meşgul eden Boko Haram terör örgütü, ilk etapta ulusal çerçevede eylemlerini sürdürmüş, ancak zamanla çevre ülkeleri de etki alanına dahil ederek birçok iç karışıklığın yaşandığı ve farklı etki alanlarına sahip devlet dışı aktörlerin bulunduğu Afrika Kıtası’nda bölgesel bir sorun haline gelmiştir. Örgütün kuruluş amacı ve eylemleri incelenerek yanıtlanacak olan Boko Haram terör örgütünün Nijerya’da nasıl ortaya çıktığı ve ulusal bir terör örgütüyken hangi dinamikler kapsamında bölgesel bir sorun haline geldiği soruları çalışmanın temel odak noktasını oluşturmaktadır. İlgili sorulara yanıt aramak üzere gerçekleştirilen bu araştırmada, ilk olarak terör kavramının ne olduğu üzerine literatür

taraması gerçekleştirilerek kavramsal çerçeve sunulmuştur. Daha sonra Çatışmanın Tırmanması Modeli kullanılarak ulusal düzeyde Nijerya incelemeye alınmış ve devletin yetersiz kurumsallaşmasının ve buna bağlı olarak sosyopolitik ve/veya sosyoekonomik koşulların devlet dışı aktörlere sağladığı hareket alanına dair incelemeler yapılarak Boko Haram terör örgütüne odaklanılmış ve sonuç bölümünde tüm bu dinamiklerin ulusal bir terör örgütünün nasıl uluslararası alanda etkin hale geldiği tartışılmıştır. Birincil kaynakların ve uluslararası raporların incelenmesi ile gerçekleştirilen literatür taramasının temel araştırma yöntemini oluşturduğu bu çalışmanın sonucunda araştırma sorularına yanıtlar sunulmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve

Terör kavramının tanımlanmasındaki zorluğu anlamak için ilk olarak kavramın genel geçer sözlüklerde nasıl tanımlandığına bakmak gerekmektedir. Tanınmış Merriam-Webster Sözlüğü’nde bulunan açıklama, kavramın korku yaratmakta kullanıldığını söylemekte ve terör kavramını şu şekilde tanımlamaktadır; “Bir nüfusu veya hükümeti, taleplerini yerine getirmeye zorlamak için gruplar tarafından işlenen şiddet”.¹ Tarihsel süreç içerisinde terör kelimesinin anlamında birtakım genişlemeler ve değişimler yaşanmış olsa da genel anlamda kavramın belirli amaçlara ulaşmak için otoriteye, halka veya tekil kişilere yönelik terör veya şiddet araçlarının kullanılması durumunu belirttiğini söylemek yanlış olmayacaktır.² Her ne kadar sözlük anlamıyla terör kelimesinin tanımlandığı iddia edilse de bu tanımlama terör kavramı için yeterli olmamaktadır. Ortaya çıktığı dönem ve toplum şartlarına göre kavramsal tanımlamada değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Terör kelimesinin üzerinde uzlaşmış ortak bir tanımının olmamasına sebep olarak, terimi kelime olarak açıklamaya yönelik çabaların yetersiz kalması olduğunu söylemek mümkündür. Tarihsel olarak değişimlere uğrayan terör kavramının tanımlanmasındaki zorluğu Walter Laqueur, terör yöntemlerinin sistematik olarak uygulanması şeklinde açıklanabilecek *terörizm* aracılığıyla/üzerinden kavramın sabit bir düşünce sisteminden çok bir strateji

¹“*Terror*”, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/terror>, 18 Şubat 2020

² Gökhan Duman, “Terörü Tanımlamanın Zorluğu Üzerine Bir Analiz”, *Ekonomi ve Siyaset Üzerine Yazılar*, ed. Rükan Kutlu Korlu, Gökhan Duman, Bursa: Ekin Yayınevi, 2019, s. 87.

olmasıyla açıklamış ve şu tanımı yapmıştır; “Terörizm bir ideoloji değil, çok farklı siyasi inançlara sahip insanlar tarafından kullanılan bir stratejidir. [o] sadece bir teknik doktrin değildir. Amaç içerir ancak değer içermez.”³ Halk üzerinde korku yaratmak için uygulanan bir strateji olarak açıklanabilecek terörizm aracılığıyla terör yöntemlerini uygulayan grupların, hükümetler ya da otoriteler tarafından alınan kararları ve mevcut politikaları değiştirme amacı taşıdıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu tanımdan hareketle terör örgütünün dini mi siyasi mi olduğuna kanaat getirilirken sadece örgütün nihai amacına değil aynı zamanda örgüt yönetiminin örgüt mensuplarını motive etmek için kullandıkları söylemlere de bakmak gerekmektedir.

Terör tanımlamasının farklı zaman dilimlerinde ve farklı coğrafyalarda değişme eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yukarıda Walter Laqueur’un yapmış olduğu tanımlamadan yola çıkarak bir strateji olarak kullanılan terör yöntemlerinin genelde çok kültürlü, çok dinli ve etnik çeşitliliğe sahip toplumlarda ortaya çıktığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Etnik ve dini farklılıklar terör örgütlerinin motivasyon kaynağını oluşturmakta ve ilgili etnik, kültürel, dini ve siyasal nedenler de gruplar arasındaki temel ayrışma noktaları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda ideojik mücadelenin devam ettiği toplumlarda terör örgütlerinin ortaya çıkmasına uygun bir zemin oluşmaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan Boko Haram terör örgütü de tarihsel süreç içerisinde siyasi istikrarın olmadığı, iç çatışmaların süre geldiği Nijerya’da ortaya çıkmış ve zamanla Nijerya’nın problemi olmaktan evrilerek Afrika Kıtası’nda makro ölçekli bölgesel bir problem haline gelmiştir.

Terör örgütünün hedefe koyduğu devlet yapısının geçmişi ve kurumsal kültürünün olup olmaması durumu terör örgütüne karşı verilen mücadelede belirleyici olmaktadır. Bu anlamda Afrika Kıtası’nda yer alan ülkelerin çoğunluğunun uzun süre sömürge altında kalmış, bağımsızlığını daha geç elde etmiş ve içinde bulunulan dönem itibarıyla halen kurumsallaşma mücadelesi içerisinde olan devletler olduğu görülmektedir. Güney Afrika Cumhuriyeti 1910 yılında, Mısır ise 1922 yılında bağımsızlığını

³ Walter Laquer, *Terrorism*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1977, s. 4-5.

kazanmış ancak bunun yanında Nijerya gibi 1960 yılında ve Güney Sudan gibi 2011 yılında, görece olarak çok daha geç, bağımsızlığını elde etmiş devletler de bulunmaktadır. Afrika Kıtası özelinde ülkelerin bağımsızlık kazandıkları yıllar dönemsel olarak ele alındığında, 1955-1959 yılları arasında 7 ülkenin, 1960-1969 yılları arasında 31 ülkenin, 1970-1979 yılları arasında 8 ülkenin, 1980-1989 yılları arasında 1 ülkenin ve 1990-1999 yılları arasında ise 2 ülkenin bağımsızlığını elde ettikleri gözlemlenmektedir.⁴ Anılan dönemler ve bu dönemlerde bağımsızlık elde eden ülkelerin sayıları göz önünde bulundurulduğunda Afrika Kıtası’ndaki devletlerin kurumsallaşma süreçlerinin halen devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu durumun bir sonucu olarak siyasal kültür yapılanmasının da değerlendirme kapsamına alınması gerekmektedir. Siyasal kültür, kurumsal devlet yapılanması ile birlikte değerlendirilerek yurttaşlık kültürü adı altında ilk kez Gabriel Almond ve Sidney Verba tarafından incelenmiş ve gelişmişlik sırasına göre dar görüşlü, tebaa ve katılımcı siyasal kültür olarak sınıflandırılmıştır.⁵ Çalışmanın odaklandığı coğrafya özelinde bir değerlendirme yapılacak olursa, henüz birer ulus olma bilincinin yerleşmediği ve topyekün bir ulus algısından ziyade yerelliklerle özdeşleşen bir yapı sergilediği dar görüşlü siyasal kültürün etkin olması durumunun da yine terör örgütlerinin ortaya çıkışına zemin hazırladığı söylenebilir. Dar görüşlü siyasal kültürün yanı sıra açlık, kuraklık gibi birçok sorunun bulunduğu Afrika Kıtası’nda refah seviyesi batılı devletlere göre oldukça düşüktür. Dünya Bankası’na ait 2018 yılı verilerine göre Dünya ortalaması kişi başına düşen milli gelir 11.312 Amerikan Doları iken Güney Afrika Cumhuriyeti’nin kişi başına düşen milli geliri 6.374 Amerikan Doları, Mısır’ın kişi başına düşen milli geliri 2.549 Amerikan Doları, çalışmanın örnek vaka incelemesi çerçevesinde odaklanılan Nijerya’da ise kişi başına düşen milli gelir 2.028 Amerikan

⁴“Afrika Ülkelerinin Bağımsızlık Dönemleri”, TASAM,

[https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjrlKbz-](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjrlKbz-7nAhVXzcQBHSIRD0MQFjADegQIBBAB&url=http%3A%2F%2Fwww.tasam.org%2FFileDownload.ashx%3Fp%3DIcerik%26i%3D5168%26f%3DDOSYA1&usg=AOvVaw2ShiNQa9hpoQ2wvcnr312x)

[7nAhVXzcQBHSIRD0MQFjADegQIBBAB&url=http%3A%2F%2Fwww.tasam.org%2FFileDownload.ashx%3Fp%3DIcerik%26i%3D5168%26f%3DDOSYA1&usg=AOvVaw2ShiNQa9hpoQ2wvcnr312x](http://www.tasam.org%2FFileDownload.ashx%3Fp%3DIcerik%26i%3D5168%26f%3DDOSYA1&usg=AOvVaw2ShiNQa9hpoQ2wvcnr312x), 26 Şubat 2020.

⁵ Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton: Princeton University Press, 1963.

Doları'dır (World Bank, 2020).⁶ Görüldüğü üzere Güney Afrika Cumhuriyeti ve Mısır gibi bağımsızlığını daha önce elde etmiş devletlerdeki refah seviyeleri dünya ortalamasının altında olmasına karşın, Afrika'daki diğer devletlere göre daha yüksektir. Kurumsallaşmanın henüz tamamlanamadığı, siyasal kültürün modern toplum algısı kapsamında değerlendirilebilecek bir yapı sergilemediği, devlet otoritesinin sağlanamadığı ve tüm bunlarla ilintili bir şekilde ekonomik zorluklarla mücadele eden Afrika ülkelerindeki etnik, dini ve kültürel farklılıklar da göz önüne alındığında; terör örgütleri gibi devlet dışı aktörlerin ortaya çıkması sürpriz olmamaktadır.

2. Neden Afrika?

Nijerya Devleti 1960 yılında Birleşik Krallık yönetiminden ayrılarak bağımsız federasyon haline gelmiştir.⁷ Uzun yıllar boyunca devam eden İngiliz sömürgesinin ardından bağımsızlığını kazanan Nijerya'da birçok dini ve etnik gruplar arasında gerilimler yaşanmıştır. Yaşanan gerilimlerden dolayı tarihsel açıdan sancılı bir sürece ev sahipliği yapmıştır.⁸ Nijerya halklarının ulusal düzeyde bir siyasal kültür yerine yerel siyasal kültüre sahip olması ve bu durumla çift yönlü bir etkileşim sergileyen milli bir kimliğin ve bilincin oluşmamasının ortaya çıkardığı zorluklar, Nijerya'nın içinde bulunduğu istikrarsız yapının sebeplerinden bazılarıdır. Afrika'nın en kalabalık nüfusa sahip devleti konumundaki Nijerya, birçok farklı etnik gruba ev sahipliği yapmaktadır. Nijerya'nın 186 milyonu aşan nüfusu yaklaşık 250 etnik gruptan meydana gelmektedir. Bu etnik gruplardan en büyük üçü (Uluer, 2014:10); Müslüman Hausa-Fulaniler (%29), Hristiyan Yorubalar (%21) ve Hristiyan Igbolar (%18) nüfusun yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır.⁹ Farklı etnik kimliklerin bulunması ve yerel siyasal kültürün homojen olmayan toplumun yapısı etrafında şekillenmesi ve bu farklılıkların aşılmasında yaşanan sıkıntılar da milli kimlik oluşumundaki problemleri

⁶ "World Development Indicators", World Bank, <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators>, 17 Ocak 2020.

⁷ Yusuf Furkan Şen, Hasan Çiçek, "Boko Haram Terör Örgütünün Bölgedeki Etkisi ve Örgütle Müzakere Olanakları", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2018, Cilt 8, Sayı 15, 2093-2145.

⁸ A.g.e

⁹ Ahmet Göksel Uluer, "Nijerya'da silahlı örgütler: Boko Haram ve MEND", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 10.

açıklayabilmektedir. Diğer taraftan, etnik grupların çokluğu farklı inanç ve kültürlerin varlığını da beraberinde getirmiştir. Birbirinden farklı etnik gruplara ait kalabalık nüfusun milli kimlik oluşumunu tamamlamadan bir arada yaşamaya başlaması kimi görüşlerin radikalleşmesine, buna bağlı olarak da gruplar arasındaki farklılıkların netleşmesine ve gerilimin sertleşmesine sebep olmaktadır. Bağımsızlık öncesi dönemde ülke sadece üç bölümden oluşmaktayken, bağımsızlık sonrasında bu sayı 36’ya kadar çıkmıştır. Bağımsızlığın kazanılmasından itibaren ülkede birçok kez askeri darbe gerçekleşmiş ve sivil yönetim askıya alınmıştır.¹⁰ 1966 yılında gerçekleşen ilk darbenin ardından uzun yıllar merkezi bir hükümet kurulamamıştır. Askerleri cunta yönetimi sırasında Kuzey Nijerya’da başka bir grup asker bir karşı askeri darbe gerçekleştirmiş ve bu ikinci askeri darbe ile birlikte Yakubu Gowon devlet başkanı olmuştur. Ardı ardına yaşanan askeri darbeler ve hükümetin kurulamadığı süre boyunca ülkedeki istikrarsızlık toplumsal alanda da kendini göstermeye başlamış ve etnik çatışmalar ve siyasi şiddet tırmanma eğilimi sergilemiştir. Örneğin, Kuzey Nijerya’da başlayan bu karşı askeri darbe sırasında binlerce kişi hayatını kaybetmiş ve toplumsal bölünmeler neticesinde Mayıs 1967’de Nijerya’nın doğu kesiminde Biafra Cumhuriyeti adı altında Nijerya’dan ayrılmaya çalışan bir grup bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun akabinde 6 Temmuz 1967’de, 15 Ocak 1970’e kadar devam edecek ve bir milyona yakın insanın hayatını kaybetmesine neden olacak bir iç savaş başlamıştır.¹¹ Yaşanılan iç savaş sonucunda Biafra Cumhuriyeti olarak bağımsızlığını ilan eden bölge teslim olarak tekrar Nijerya’ya bağlanmış ancak sosyopolitik kırılmalar sona ermemiştir.

Bağımsızlıktan itibaren ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık zaman zaman diktatörlüğe dönüşerek 1999 yılına kadar devam etmiştir. Diktatörlük yönetimi 1999 yılında eski askeri lider Olusegun Obasanjo tarafından sona erdirilmiş ve demokratikleşme çabaları çerçevesinde seçimlere gidilmiştir. Bu tarihten sonra devlet başkanları seçimler aracılığı ile belirlenmiştir. Bağımsızlığın kazanıldığı tarihten askeri

¹⁰ Mürsel Bayram, “Enerjeopolitik Müdahaleler ve Afrika’daki İç Savaşlar: Nijerya, Angola ve Sudan Örnekleri”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2017, s. 221.

¹¹ “Civil war breaks out in Nigeria”, History.com, <https://www.history.com/this-day-in-history/civil-war-in-nigeria>, 16 Şubat 2020.

darbelerin sona erdiği ve seçim yöntemiyle iktidarın belirlenmeye başladığı tarihler arasındaki süreç göz önüne alındığında siyasi bir istikrardan bahsetmek oldukça güçtür. Siyasi ve toplumsal alanlara ek olarak, ekonomik anlamda da istikrarsız bir yapının varlığına dikkat çekmek gerekmektedir. Nijerya geniş petrol kaynaklarına sahip olmasına ve Afrika Kıtası'ndaki büyük ekonomilerden biri olmasına rağmen kaynak dağılımındaki adaletsizlik, yoksulluk sorununu da beraberinde getirmektedir. Orantısız bir şekilde halkın bir kısmı giderek zenginleşirken, diğer kısmı ise her geçen gün daha da fakirleşmektedir. Tüm bu istikrarsız yapılanmaların varlığı, topyekun olarak değerlendirdiğinde, terör örgütlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Daha önce bahsedilen farklı etnik grupların siyasi çekişmelerinin yarattığı siyasi istikrarsızlıkla birlikte aynı zamanda gruplar arasında dini bir çekişmenin de olduğu bilinmektedir. Nijerya nüfusundaki dini çeşitliliğe bakıldığında, iki dinin öne çıktığı görülmektedir. Dini kimlikler üç büyük etnik grupta yoğunlaşmakta, nüfusun büyük kesimini Hristiyan ve Müslümanlar oluşturmakta, geri kalan kesimde ise yerel inançlar yaygın durumdadır. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında Hristiyan nüfusun genel olarak ülkenin güney bölgesinde yaşadığı, Müslüman nüfusun ise ülkenin kuzey bölgesinde yaşadığı görülmektedir. Nüfusun aldığı eğitim düzeyine bakıldığında Hristiyan kesimin batılı eğitim olanaklarına sahip olduğu, Müslüman kesimin ise genel olarak dini eğitim aldığı görülmektedir. Bu durum okuma yazma oranlarında büyük farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Ülkenin güneyinde bulunan Lagos Eyaleti'nde okuma yazma oranı %90 iken, genel olarak Müslüman nüfusun yaşadığı bir kuzey eyaleti olan Borno'da bu oran %27'ye kadar düşmektedir. Etnik kimlik farklılığı ile başlayan ayrışmanın siyasi ve dini olarak da kendini gösterdiği Nijerya toplumlarında eğitim olanaklarına erişimde de iki başlılık gözlemlenmektedir.¹² Benzer bir bölgesel farklılık ekonomik olarak da ülkenin kuzeyi ile güneyi arasında kendisini göstermektedir. Petrol kaynaklarının ağırlıklı olarak ülkenin güneyinde bulunması güneyin zenginleşmesini beraberinde getirmiş ve kuzey-güney arası ekonomik uçuruma sebep olarak yukarıda belirtilen adaletsiz gelir dağılımı sebebiyle ülkenin kuzey kesimlerini

¹² Hasan Maraş, "İslami Söylemli Terörizmin Nijerya'ya Yansımaları: Boko Haram Terör Örgütünün İncelenmesi", *Turkish Studies*, Cilt 12, Sayı 3, 2017, 441-466.

bir kez daha dezavantajlı hale getirmiştir. Ülkenin güneyinde daha düşük işsizlik, daha yüksek refah seviyesi ve batı tarzı eğitim mevcutken kuzeyde fakirlik ve din merkezli eğitim çok daha baskındır. Bu durumların yarattığı farkındalık; demografik ve sosyo-ekonomik farklılıkların ayrılmaya ve kutuplaşmaya evrilmesine neden olmakta ve Çatışma Çözümleme Teorisi¹³ ile birlikte açıklanan Çatışmanın Tırmanması Modeli çerçevesinde değerlendirildiğinde bu durumun şiddete ve teröre evirilmektedir. Bu noktada çalışmaya konu olan Boko Haram’a katılım oranlarının işsizlik ve yoksulluğun yaygın olduğu kesimlerde daha yüksek olması çalışma açısından oldukça önemle vurgulanması gereken bir noktadır. Terör örgütünün özellikle yoksul gençlere, devletin sağlamakta zorlandığı yiyecek, barınak ve benzeri imkanlar sağlaması; genç nüfus içerisinde örgüte katılımı çekici hale getirmiştir.

3. Boko Haram Terör Örgütünün Kuruluşu ve Eylemleri

1999 yılında rejimin değiştirilmesi ve seçimlere gidilmesi, sürdürülebilir bir istikrar sağlayamamış ve Boko Haram terör örgütünün ortaya çıkışını engellememiştir. Askeri darbeler ve diktatörlük ile geçen yıllar boyunca göreceli olarak kontrol altında tutulmuş radikal hareketler, 1999 sonrasında sona ermemiş, aksine hızlıca yayılmaya başlamıştır. Örgütün ortaya çıkması 2000’li yılların başında gerçekleşmiştir. 2002 yılında ülkenin kuzeydoğusunda yer alan bir camide bir grup genç, İslam’ın bataklıkta olduğunu ve bu bataklıktan çıkmanın tek yolunun İslam için mücadele etmekten geçtiğini ilan etmiştir.¹⁴ Bununla birlikte, örgütün kuruluşunda ekonomik etkenlerin de belirleyici olduğu söylenebilir. Örgütün kurucu lideri Muhammed Yusuf komşu ülkeleri de kapsayacak şekilde işsiz ve yoksul gençlere yönelik bir eğitim ve sosyal faaliyetlere yönelik bir tesis kurarak, işsizliği ve yoksulluğu azaltma iddiasında bulunmuştur. Takip edilmesi istenen İslami yaklaşım Selefilik ile benzeşmektedir. Selefiler İslam dinine çok radikal ve katı bir yorum getirmekte, Müslüman dünyasını

¹³ Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse, Hugh Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, Second Edition, Oxford: Blackwell Publishing Professional, 2005.

¹⁴ İzzettin Artokça, “Boko Haram ve Eş Şebab Terör Örgütlerinin Yapısal Bakımdan Karşılaştırılması”, s. 10, https://tasam.org/Files/Icerik/File/boko_haram_ve_es_sebab_teror_organlerinin_yapisal_bakimdan_karsilastirilmasi_dbb5416f-871f-41b8-9253-4fc70377d91b.pdf, 22 Şubat 2020.

birleştirmek suretiyle bir İslam devleti kurmak ve böylece şer'i yasalara dayalı bir devlet sistemini hayata geçirmek amacıyla hareket etmektedirler.¹⁵ Bu anlamda batı değerlerini reddetmesi ve insanları İslami öğretiyi takip etmesi yönünde zorlaması sebebiyle Boko Haram'ın daha çok Selefi akımından etkilendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Boko Haram terör örgütü, kuruluşunun ardından ağırlıklı olarak Nijerya'nın Borno eyaleti merkezli olarak Nijerya, Nijer, Çad, Kamerun ile sınırlarının kesiştiği ve genel olarak Müslüman bir nüfusa sahip coğrafyada etkili olmaya başlamıştır.

Harita 1: Boko Haram Terör Örgütünün Afrika'da Etkili Olduğu Bölgeler

Kaynak: "Afrika'da Boko Haram: 7 yılda 20 bin ölüm.", Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikada-boko-haram-7-yilda-20-bin-olum/538448>, 21 Ocak 2020.

Uluslararası kamuoyunda ve Türkiye'de örgütün Boko Haram olarak bilinmesinin nedeni Muhammed Yusuf'un ideolojik düşüncesinin özünde yer alan batı tarzı eğitim almanın haram olduğu inancına dayanmaktadır; zira örgütün resmi adı 'Cemaatu Ehlü's-Sünne Li'd-Dava ve'l-Cihad ala-Menheci's-Selef' şeklindedir.¹⁶ Örgütün Batı tarzı eğitimi ve devlet düzenini reddederek yerine İslami devlet kurma amacıyla hareket ettiği göz önünde bulundurulduğunda, terör örgütünün dini motivasyona sahip

¹⁵ Abdurrahim Sıradağ, "Sahra Altı Afrikası'nda Terörist Grupların Yükselişi: Boko Haram ve Eş-Şebab", *Analiz*, Sayı 125, 2015, s. 9.

¹⁶ Emrah Kekilli, Hayri Ömer, İbrahim Bachir Abdoulaye, "Bir Örgütün Anatomisi", *Analiz*, Sayı 214, 2017, s. 8-10.

ancak siyasi amaç elde etme hedefinde olan bir devlet dışı aktör olarak kategorize edilmesi mümkündür. Daha önce açıklandığı üzere, eğitimin parçalı bir yapıda olması, kuzey-güney arasındaki sosyo-politik ve sosyo-ekonomik farklılıklar ile birlikte İslami değerlerin önem arz ettiği Müslüman nüfusun ülkenin kuzey bölgelerinde yaşaması örgütün ülkenin kuzeyinde destek bulmasına zemin hazırlamıştır. Nijerya’nın sömürge döneminde temelleri atılan sorunlarının bağımsızlık sonrasında çözülememiş olması, milli bir bilincin ve kimliğin oluşamaması, ilgili bölgede var olan yerel kimliklerin toplumsal hiyerarşi kapsamında alt sıralarda konumlandırılmış olması ve dinin radikalleşmesine sebep olarak batılı ülkelerin dayatmaları olduğu iddiası Boko Haram tarafından dile getirilmiştir. Bu noktada örgütün temel isteği ise Nijerya toplumlarının Batı kültüründen tamamen arındırılması ve halkın İslam’ın gerektirdiği değerlere göre yaşamasıdır. Örgüte göre bu sadece eğitim ile değil, şeriat düzeninin devletin yönetiminde de etkin olması gerektiği anlamına gelmektedir. Ülkede çok farklı etnik gruplar olması sebebiyle kuzey-güney gerilimi artmış ve örgüt istikrarsızlığı konsolide hale getiren bu gibi olaylardan ciddi anlamda beslenmiştir.

Örgütün amaçlarına bakıldığında, 2009 yılına kadar Muhammed Yusuf liderliğinde Kuzey Nijerya’da bir İslam Devleti kurma amacı doğrultusunda hareket edildiği söylenebilir. Muhammed Yusuf’un ölümünden sonra lider olan Ebubekir Şekau ile birlikte örgüt bir süreliğine eylemsizlik durumuna geçerek, örgüte sempatican kazandırmaya odaklanmıştır. Örgütün kısa vadede hedefi hapishanedeki örgüt üye ve sempaticanların serbest bırakılmasını sağlamak, uzun vadede ise Nijerya Devleti’ni devirmek ve yerine şeriat ile yönetilen bir devlet kurmaktır. Ebubekir Şekau’ya göre bu amaçlara ulaşmanın tek yolu cihat olduğundan örgüt, yeniden aktif hale geçerek terör eylemlerini arttırmıştır. Bu anlamda Ebubekir Şekau, Muhammed Yusuf’un kökten dinci İslami grubunu şiddete yönelterek, terör örgütü haline dönüştürmekte etkin rol oynamıştır.¹⁷

¹⁷ Serdar Özer, “Boko Haram Terörü ve Bölge Siyasetine Etkisi”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 43.

Hedefleri doğrultusunda yeni bir eylem planı benimseyen Boko Haram, bir başka terör örgütü olan El Kaide'ye bağlılığını açıklamış ancak El Kaide'den iş birliği yanıtı alamamıştır. Bunun üzerine Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD)'ne bağlılığını bildirmiş ve bundan sonra bayrağını değiştirerek İŞİD bayrağını kullanmaya başlamıştır. İŞİD'e yaptıkları bağlılık bildirisinden sonra BBC gibi medya kuruluşlarının haberlerinde örgütten, "İŞİD'in Batı Afrika kolu" olarak bahsedilmeye başlanmıştır.¹⁸

Boko Haram; ülkenin kuzey bölgesinde gerçekleştirdiği terör eylemlerini zaman içerisinde Nijerya'nın sınır komşuları olan Çad, Kamerun, Benin ve Nijer'e doğru kaydırmış ve Nijerya sınırlarını aşan eylemlerde bulunmasıyla Nijerya'nın sorunu olmaktan çıkarak bölgenin sorunu haline gelmiştir. Sınır ötesine kayan terör eylemleri nedeniyle örgüt artık sadece Nijerya'nın değil, Afrika'daki diğer ülkelerin de barış ve istikrarını olumsuz şekilde etkileyen bir yapı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Örgütün terör eylemlerini Nijerya dışına taşıması ve diğer terör örgütleriyle iş birliği yaparak güçlenmesi sonucu, örgütün terör eylemleri 20.000'den fazla insanın ölümüne sebebiyet vermiştir.¹⁹ Boko Haram terör örgütünün Nijerya'nın ulusal güvenliğini tehdit etmekle birlikte bölgesel hatta uluslararası güvenliği etkileyen bir sorun oluşturduğu ortadadır.

Örgütün eylemlerini bölgesel boyutlara taşıması ve uluslararası güvenliği tehdit eden bir yapı haline gelmesi ile uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmesi eşzamanlı gerçekleşmemiştir. Boko Haram terör örgütünün uluslararası kamuoyunun gündemine gelmesinde en büyük etkiyi yaratan eylem, 2014 yılında gerçekleştirdikleri okullarda eğitim gören kız çocuklarının kaçırılmalarıdır. Batılı eğitime karşı olduğu daha önce açıklanan terör örgütü kız çocuklarının okutulmasına da karşı olduğundan, okula gönderilen kız çocuklarını hedef almıştır. Örgütün bu eylemi bir anda uluslararası kamuoyunun yoğun tepkisini çekmiştir. Birçok ünlü isim ve siyasinin gösterdiği tepki ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri Eski Başkanı Barack Obama'nın eşi Michelle Obama da "*Bring Back Our Girls*" (Kızlarımızı Geri Getirin) adı altında başlatılan

¹⁸ "Nijerya: Boko Haram'ın cenazede düzenlediği saldırıda en az 65 kişi öldü", BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49147624?ocid>, 27 Nisan 2020.

¹⁹ Beulah Adaoma Norbert, "Nijerya'da Etnik Şiddet ve Bölgesel Terörizm", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 75.

kampanyaya katılarak tepki göstermiştir.²⁰ Bu tepkiler, dikkatlerin bir anda Boko Haram’a yönelmesine sebep olmuştur. Bu eylem ve sonrasında oluşan tepki ile birlikte uluslararası kamuoyu örgütün sadece bir ya da birkaç ülkenin sorunu olmadığını, uluslararası bir sorun olarak görülmesi gerektiğini dile getirmeye başlamıştır.²¹

Teknolojinin gelişmesi ve örgütün bu gelişmeyi takip etmesi ile birlikte örgüt, faaliyetlerini daha etkili bir biçimde daha geniş kitlelere duyurmaya başlamıştır. Örgüt yeni iletişim teknolojilerini kullanmış, sosyal medya üzerinden ve internet blogları ile duyurular ve açıklamalar yapmaya başlamıştır. Bunlar arasında en çok öne çıkanlar, sosyal medya platformu Youtube üzerinden video paylaşımları ve <<http://yusufislamicbrothers.blogspot.com/>> isimli blogtan yapılan propaganda faaliyetleri ve resmi açıklamalardır.²² Propaganda faaliyetlerinin yanı sıra Boko Haram terör örgütü eylemleri sırasında da teknolojik gelişmelerden yararlanmışır. Basında zaman zaman örgütün insansız hava araçları gibi üst düzey teknolojiye sahip araçlarla bazı askeri üslere saldırdığı haberleri görülmüştür.²³ ‘Batılı’ yaşam tarzına karşı olan terör örgütünün Batı’da geliştirilen teknolojileri kendi amaçları doğrultusunda kullanmaktan çekinmediği görülmektedir.

Örgütün gerçekleştirdiği tüm eylem ve faaliyetlerinde ekonomik desteğin tam olarak nereden geldiği belli olmamakla birlikte, örgütün genel olarak diğer terör örgütlerinden gördüğü destek ve yerel halktan topladığı bağışlarla eylemlerin finansmanını sağladığını söylemek mümkündür.²⁴ Tüm bu bilgiler ve örgütün gerçekleştirdiği eylem örneklerine ek olarak Boko Haram’ın, Nijerya’nın kuzey

²⁰ “Michelle Obama, ilk kez halka seslendi”, BBC, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140510_obama, 28 Mart 2020.

²¹ “Bring back our girls: global protests over abduction of Nigerian schoolgirls”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2014/may/07/bring-back-our-girls-global-protests-abduction-nigerian-schoolgirls>, 17 Nisan 2020.

²² İzzettin Artokça, *a.g.y.*, s.15.

²³ “Boko Haram örgütü insansız hava araçlarıyla saldırmaya başladı”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/boko-haram-orgutu-insansiz-hava-araclariyla-saldirmaya-basladi/1324582>, 19 Nisan 2020.

²⁴ Büşra Bozkurt, “Nijerya’da Terörizm”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.43.

kesiminde yer alan 19 federe devletin yanında komşu ülkeler Nijer, Çad ve Sudan'da toplamda 280.000 civarı üyesinin olduğu tahmin edilmektedir.²⁵

Sonuç

Terör örgütlerinin etnik ve/veya dini farklılıkları birer motivasyon aracı olarak kullandıkları ve bu şekilde üyelerini etki altına aldıkları çalışmanın ilk bölümlerinde açıklanmıştı. Ortaya çıktıkları coğrafyanın sosyo-ekonomik sorunlarından faydalanarak kendilerine hareket alanı yaratmaya çalışan terör örgütlerinin motivasyonlarının ya da amaçlarının ne olduğu, örgütün gerçekleştirdiği eylemleri meşrulaştırmamaktadır. Örgütün sahip olduğu motivasyonun ya da hedeflediği amaçların dini mi siyasi mi olduğunun belirlenmesi, sorunun yapısal olarak neden ortaya çıktığını anlamaya yardımcı olacaktır. Bu çerçevede, etnik ya da dini farklılıkları radikalize ederek eylemlere girişen terör örgütlerinin eylemlerinin sonunda politik bir kazanım elde etmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür.

Boko Haram örneğinden yola çıkarak, ilk olarak ortaya çıktıkları coğrafyada ulusal bir problem olarak görülen terör örgütlerinin etki alanının bu coğrafya ile sınırlı kalmadığını ve yakın coğrafyaları da etkilemeye başladığı söylenebilir. Terör örgütünün ulusal bir sorundan, önce bölgesel ve daha sonra küresel bir soruna evrilmesi durumunda bu sorun ile mücadele etmek için terör örgütünün eylemlerine hedef olarak seçtiği coğrafyalarda bulunan tüm devletlerin iş birliği içinde bulunması gerektiği açıktır. Bu anlamda, yukarıda ortaya çıkışı ve dini bir gruptan terör örgütüne evrilmesi anlatılan Boko Haram terör örgütü Nijerya için ulusal, Afrika kıtası için bölgesel, uluslararası sistem için ise küresel bir tehdit olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak örgüte karşı verilen mücadelede bölgedeki ülkelerin iş birliği içinde hareket ettiğini söylemek mümkün olmayacaktır. Yukarıda daha önce bahsedilen Boko Haram'ın kız çocuklarını kaçırmaya eylemlerine küresel bir tepki verilmiş ancak bu tepki Boko Haram ile küresel bir mücadele iradesini ortaya çıkarmamıştır.

Boko Haram terör örgütü kuruluşundan itibaren Nijerya'daki ekonomik, politik ve toplumsal sorunların bir sonucu olarak destek ve militan bulmada zorlanmamıştır. Boko Haram gibi radikal hareketlerin kriz ortamlarında özellikle siyasi istikrarın

²⁵ Ahmet Göksel Uluer, *a.g.y.*, s. 63.

bulunmadığı yapılarda rahatlıkla daha aktif hareket edebildiği iddia edilebilir; zira Nijerya, bir taraftan Boko Haram ile mücadele ederken bir diğer taraftan terör örgütünün propaganda aracı olarak kullandığı ekonomik ve politik sorunları çözmeye çalışmaktadır. Çatışmanın Tırmanması Modeli’ne göre en alt katmanda bulunan ve çatışmaya evrilme potansiyeli taşıyan etnik, dini, kültürel ve sosyoekonomik farklılıkların bu evrimi tamamlamadan çözülmesi gerekmektedir. Tüm bunların yanında siyasal kültürün demokratik katılımcı kültür özellikleri yerine uluslaşmanın sağlanamadığı toplumlarda gözlenen yerel siyasal kültür özelliklerini barındırması sebebiyle siyasi sisteme güven duyulmuyor olması ve bunun da yine çift taraflı etkileşim kapsamında devletin kurumsallaşmasını olumsuz yönde etkilemesi de önemlidir. Diğer taraftan siyasi istikrarsızlığı etkileyen tek yapı toplum olmamıştır; uzun yıllar boyunca sömürge altında kalmış ve bağımsızlığını geç kazanmış olan Nijerya, bağımsızlıktan sonraki süreçte askeri darbelerle de mücadele etmiştir. Dolayısıyla var olan tüm sorunların meşru bir aktör olan devlet eliyle ve demokratik yollarla çözülememesi Nijerya’nın kuzeyinde yaşayan insanları farklı çözüm arayışlarına itmiş ve ister istemez terör örgütü Boko Haram’a yakınlaştırmıştır.

Terör sorunu, farklı büyüklüklerde ve etkinlik oranlarında çok sayıda ulusal, uluslararası ve bölgesel terör örgütünün varlığı kapsamında değerlendirildiğinde küresel bir sorun olarak gündemde yerini almakta ve farklı raporlamalar ile uluslararası kamuoyu bilgilendirilmektedir. Küresel Terörizm Endeksi, terörizm etkisini ülkeler bazında derecelendirmekte ve terör eylemlerinin, terör olayları neticesinde meydana gelen ölümlerin ve yaralanmaların sayıları ile birlikte maddi hasar düzeyi olmak üzere dört farklı gösterge kullanarak terörizmin etkilerini ortaya koymaktadır. 2019 Küresel Terörizm Endeksi verilerine bakıldığında; Nijerya’nın, Afganistan ve Irak’ın ardından üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir.²⁶ Bu üç ülkede de siyasi istikrarsızlık ve ekonomik problemler ile birlikte toplumsal çatışmaların yaşandığı, bilinen bir gerçektir. Bir diğer dikkat çeken konunun da hepsinde nüfusun genel olarak Müslüman çoğunlukta olmasıdır. Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu

²⁶ “Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism”, Institute for Economics & Peace, <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/11/GTI-2019web.pdf>, 05 Mayıs 2020.

coğrafyalarda görülen radikal hareketler ve ortaya çıkan din motivasyonlu terör örgütleri ister istemez Batı toplumlarındaki algıyı etkilemekte ve hali hazırda batı merkezli küresel boyuta sahip bir toplumsal sorun olan İslamofobiyi daha da arttırmaktadır. Buna karşın radikal hareketlerin ya da terör örgütlerinin temel motivasyonlarını incelemeden, yalnızca çoğunluğu Müslüman olan toplum içerisinde ortaya çıkmaları sebebiyle bu coğrafyadaki Müslüman bireylerin doğrudan bir bağı olmamasına rağmen terör örgütleri ve terör ile ilişkilendirilmesi dini kimliğin radikalleşmesine ve bununla birlikte, yukarıda sözü edildiği üzere farklılıkların çatışmaya evrilmesine yol açmaktadır. Bu anlamda ortaya çıkışı ve Nijerya'nın kuzeyinde gördüğü destek ile Boko Haram bu durum için bir örnek teşkil etmektedir.

Uzun yıllar boyunca hükümetlerin seçimle iş başına gelmemesi ve askeri yönetimlerin varlığı, halkta merkezi yönetimlere karşı olumsuz bir tavır ve güvensizlik yaratmıştır. Siyasi alanda temsil olanağı bulamayan kitleler, tepkilerini göstermek için başka yollara başvurur hale gelmiş ve bu güvensiz ve istikrarsız ortam çerçevesinde, terör örgütü kendine hareket alanı bularak hedef kitle yaratmaya çalışmıştır. Örgüte katılımların artmasının yanında örgütün silah temin etmesinde sorun yaşamamasının nedeni olarak ülke sınırlarında yeterli denetiminin sağlanamaması durumu işaret edilmelidir. Hem coğrafi zorluklar hem de merkezi yönetimin yetersiz denetimi terör örgütünün silah teminini kolaylaştırmanın yanında örgüt üyelerinin yakalanmasını da zorlaştırmıştır. Devlet kontrolü dışında gerçekleşen silah temininin yarattığı bir diğer sorun da, devletin meşru güç kullanma tekeli oluşturması açısından büyük önem taşıyan kolluk kuvvetlerinin benzer düzeyde ekipmana sahip olmaması ve bunun silahlı kuvvetler nezdinde rahatsızlık yaratması durumudur. Nijerya Eski Genel Kurmay Başkanı Mareşal Alex Badeh'in de belirttiği üzere Nijerya ordusunun Boko Haram'la savaşmak için gerekli ekipmana sahip olmamasından²⁷ dolayı, Nijerya güvenlik güçlerinde bazı askerlerin yapılan operasyonlara tepki olarak katılmadıkları bilinmektedir. Askerler gösterdikleri tepkinin nedenine yönelik savunmalarında, yine aynı duruma dikkat çekerek Boko Haram'la savaşmak için kendilerine yeterli mühimmat ve teçhizat verilmediğini belirtmişlerdir.²⁸ Yukarıda belirtilen tüm bu

²⁷ Serdar Özer, a.g.y., s.61.

²⁸ "Nijerya: Boko Haram'la savaşmayan askerlere idam cezası", BBC, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141217_nijerya_asker_idam, 05 Mayıs 2020.

sebepler dolayısıyla Nijerya Devleti’nin terör örgütüne karşı yeterli müdahalede bulunamaması, bir taraftan Boko Haram’ın halen etkin olmasına diğer taraftan da devletin mücadele konusunda halkın güvenini kazanamamasına sebep olmaktadır.

Askeri mücadelenin yetersizliği ile birlikte kişilerin militan olarak örgüte katılımına sebep olan ekonomik ve sosyal problemlerin de ortadan kaldırılamaması, maalesef Boko Haram’ın sadece Nijerya için değil Afrika Kıtası için ciddi bir sorun olma önermesinin uzun yıllar geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

Kaynakça

“Afrika Ülkelerinin Bağımsızlık Dönemleri”, TASAM, <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjrlKbz-7nAhVXzcQBHSIRD0MQFjADegQIBBAB&url=http%3A%2F%2Fwww.tasam.org%2FFileDownload.ashx%3Fp%3DIcerik%26i%3D5168%26f%3DDOSYA1&usg=AOvVaw2ShiNQa9hpoQ2wvcnr312x>, 26 Şubat 2020.

“Afrika’da Boko Haram: 7 yılda 20 bin ölüm.”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikada-boko-haram-7-yilda-20-bin-olum/538448>, 21 Ocak 2020.

“Boko Haram örgütü insansız hava araçlarıyla saldırmaya başladı”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/boko-haram-orgutu-insansiz-hava-araclariyla-saldirmaya-basladi/1324582>, 19 Nisan 2020.

“Bring back our girls: global protests over abduction of Nigerian schoolgirls”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2014/may/07/bring-back-our-girls-global-protests-abduction-nigerian-schoolgirls>, 17 Nisan 2020.

“Civil war breaks out in Nigeria”, History.com, <https://www.history.com/this-day-in-history/civil-war-in-nigeria>, 16 Şubat 2020.

“Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism”, Institute for Economics & Peace, <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/11/GTI-2019web.pdf>, 05 Mayıs 2020.

- “Michelle Obama, ilk kez halka seslendi”. BBC, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140510_obama, 28 Mart 2020.
- “Nijerya: Boko Haram'ın cenazede düzenlediği saldırıda en az 65 kişi öldü”. BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49147624?ocid>, 27 Nisan 2020.
- “Nijerya: Boko Haram'la savaşmayan askerlere idam cezası”, BBC, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141217_nijerya_asker_idam, 05 Mayıs 2020.
- “*Terror*”, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/terror>, 18 Şubat 2020.
- “World Development Indicators”, World Bank, <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popula r-Indicators>, 17 Ocak 2020.
- Almond, Gabriel; Verba, Sidney: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Artokça, İzzettin: “Boko Haram ve Eş Şebab Terör Örgütlerinin Yapısal Bakımdan Karşılaştırılması”. https://tasam.org/Files/Icerik/File/boko_haram_ve_es_sebab_teror_organizasyonlari_yapysal_bakimdan_karsilastirilmasi_dbb5416f-871f-41b8-9253-4fc70377d91b.pdf, 22 Şubat 2020.
- Bayram, Mürsel: “Enerjeopolitik Müdahaleler ve Afrika'daki İç Savaşlar: Nijerya, Angola ve Sudan Örnekleri”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 7, S. 1, 2017.
- Bozkurt, Büşra: “Nijerya'da Terörizm”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.43.
- Duman, Gökhan: “Terörü Tanımlamanın Zorluğu Üzerine Bir Analiz”. *Ekonomi ve Siyaset Üzerine Yazular*. Ed. Rükan Kutlu Korlu, Gökhan Duman. Bursa: Ekin Yayınevi. 2019.
- Kekilli, Emrah; Ömer, Hayri; Abdoulaye, İbrahim Bachir: “Bir Örgütün Anatomisi”. *Analiz*. S. 214, 2017.

- Laquer, Walter: *Terrorism*. London: Weidenfeld & Nicolson. 1977.
- Maraş, Hasan: “İslami Söylemli Terörizmin Nijerya’ya Yansımaları: Boko Haram Terör Örgütünün İncelenmesi”. *Turkish Studies*. C. 12, S. 3, 2017, 441-466.
- Norbert, Beulah Adaoma: “Nijerya’da Etnik Şiddet ve Bölgesel Terörizm”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Özer, Serdar: “Boko Haram Terörü ve Bölge Siyasetine Etkisi”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ramsbotham, Oliver; Woodhouse, Tom; Miall, Hugh: *Contemporary Conflict Resolution*, Second Edition. Oxford: Blackwell Publishing Professional. 2005.
- Sıradağ, Abdurrahim: “Sahra Altı Afrikası’nda Terörist Grupların Yükselişi: Boko Haram ve Eş-Şebab”. *Analiz*. S. 125, 2015.
- Şen, Yusuf Furkan; Çiçek, Hasan: “Boko Haram Terör Örgütünün Bölgedeki Etkisi ve Örgütle Müzakere Olanakları”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. 2018. C. 8. S. 15. 2093-2145.
- Uluer, Ahmet Göksel: “Nijerya’da silahlı örgütler: Boko Haram ve MEND”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.